

Yrak we Siriýa türkmenleri

Category: Kitapcy,Taryhy makalalar

написано kitapcy | 21 января, 2025

Yrak we Siriýa türkmenleri YRAK TÜRKMENLERİ

Yraga türkmenleriň nireden göçüp barandygy hakynda S.I.Bruk hiç hili maglumat bermeýär. Bar bolan ylmy maglumatlar ilkinji türki dilli toparlar Yraga baryp ırkı orta asyrlarda Türkmenistanyň territoriýasyndan barandyr diýmäge esas berýär. Türki halklaryň soňky göçüp-gonmasy Türkmenistanyň arap halyfatynyň birikdirilmegi bilen baglanyşyklydyr. (Müñlerçe türki esger Yraga yzygider iberilip durupdyr). Türkmen taýpalarynyň köpçülükleyín göçen wagty XI-XII asyrlara – seljuklaryň Yragy basyp alan döwrüne gabat gelýär. Hüt şol döwürdenem (XI asyr) başlabam Wizantiýa hronikalarynda Kiçi Aziýanyň we Yragyň türkmenleriniň gürrüňi edilip başlanýar. Yrak, Kiçi Aziýa, Siriýa, Azerbaýjan, Ermenistanyň bir bölegi Seljuklaryň gol astynda bolupdyr. Türkmenler Ýakyn Gündogaryň ähli ýerlerine diýen ýaly göçüp barypdyrlar. Kynyk, baýat, owşar, baýandyr, salyr, garaman, gaýy ýaly türkmen taýpalary Kiçi Aziýany we Yragy basyp almaklyga gatnaşypdyrlar. Olaryň arasynda kynyk taýpası aýratyn hormatdan peýdalanypdyr. Çünkü seljuk soltanlarynyň asly şol taýpadan gaýdýan eken.

Yrak türkmenleriniň arasynda belli taýpalarynyň biri hem baýatlardyr. Yrakda ol taýpanyň ady bilen baglanyşykly ýer-ýurt atlary köp. Şeýle hem bu taýpa XVI asyrda Akgoýunlylar türkmen dinastiýasyň döremegine baza bolup hyzmat eden taýpadyr. Türkmenleriň Akgoýunlylar neberesi bolsa Yragyň, Zakaw Kazýäniň, demirgazyk-günbatar Eýranyň syýasy durmuşynda uly yz goýan neberedir.

Seljuklar döwründe türkmenleriň salyr, baýyndyr, owşar, ýiwe we beýleki ençeme tireleri Yraga göçüp gelipdirler. Ýiwe (iwe) tiresi Kerkuk emirligini esaslandyran Iwantlar neberesiniň gaýdan tiresidir. Bu nebere soňra mongol taýpalaryna garşıy göreşde aýratyn tapawutlanypdyr. Türkmeniň owşar tiresiniň (tire birleşiginiň) adamlary häzirki Siriýanyň demirgazygynda

ýurt tutunyp, şol töweregiň serhedini gorapdyrlar. Owşarlaryň beýleki bir bölegi bolsa Huzystanda ornaşyp, XII asyryň ikinji ýarymynda Şumla türkmen emirligini döredipdirler.

Haçanda XVIII asyryň ortasynda kyrkly neberesinden bolan Nedir Eýranyň şa tagtyna çykanda owşarlaryň kuwwaty ýetjek derejesine ýetdi. Nedir şanyň hökmüniň ýetýän ýerleriniň ählsininde diýen ýaly owşar we baýat tirelerinden düzülen goşun bölümleri ýerleşdirilipdir. Nedir şanyň häkimlik süren döwründe owşarlaryň belli bir bölegi (Muhammet Kazynyň maglumatlaryna görä, 12 müň töweregi öýli türkmen) Yrakdan Horasana göçürilipdir. Owşarlar ýaňy-ýaňylaram Urmýa kölünüň gündogar kenar ýakasynda hem-de Hemedan bilen Kermanşahyň, Yragyň we Loristanyň) Asabad we Kengewar sebitleri) araçägindé ýaşapdyrlar. Owşarlaryň arasynda sünnüler hem bar, ýöne olaryň aglabasy yslamyň şaýy mezhebine uýýarlar.

Maragta raýonynda owşarlar bilen goňsuçylykda ýene bir türkmen tiresi ~ mukaddemler ýasaýarlar. Olar hem şaýy mezhebine uýýarlar.

Yraga gajar tiresiniň aýry-aýry toparlary hem göçüp barypdyrlar. Olar özleri bilen adybır türkmen taýpasynyň bölekleri bolup durýarlar. Eýrandaky Gajarlar şa neberesi hem (1796-1925) şu taýpadan gaýdýar.

Yragyb demirgazyk-gündogar Eýran bilen serhetleşyän ýerlerinde (Hemedan-Gaznewin) garagözli oturymlı türkmen tiresi ýasaýar.

Yragyň territoriýasynda bu tire-taýpalardan başga-da uly bolmadyk ençeme türkmen tire-uruglarynyň wekilleri ýasaýarlar. Olaryň içinde utamışlar tiresi aýratyn saýlanýar. Utamışlar 1965-nji ýylда Yrakda ilat ýazuwy geçirilende hasaba alnypdyr. Yrakdaky utamışlar tiresi Ýakyn Gündogarly türkmenleriň – tekeleriň bir bölegi bolsa gerek. Teke türkmenleri bu etrapa orta asyrlarda barypdyrlar. Şol döwürlerde Anatoliý (Antalýa) etraplary (G.o-G.b Anatoliý) Teke ili diýlip atlandyrylyan ekeni. Häzir hem bu ýerde tekeli diýlen çarwa urug bar. Olar özlerini gelip çykyşy boýunça türkmenlere ýakyn ýurýuklara (ýörükleré) degişli hasaplaýarlar.

Türkmenistandan üzñe ýasaýan beýleki daşary ýurt türkmenleri kimin Yrak türkmenleri hem başga halklara uýgunlaşmak

(assimilleşmek) prosesini başdan geçirdiler. Mysal üçin, Yragyň günortasynda ýasaýan baýatlar tutuşlygyna diýen ýaly arap bolup gidipdirler. Şeýle hem Yrakda kürt dilinde gürleseler-de, henize-bu güne çenli özlerini türkmen hasaplaýan kiçeňräk uruglaryň bardygyny-da aýtmak gerek.

Mongol-tatarlaryň ýörişinden soñ Yrak türkmenleriniň bir bölegi Kiçi Aziýa göçüp barypdyrlar. Şol bir wagtyň özünde bolsa, türkmenleriň Akgoýunly we Garagoýunly uly tire-taýpa toparlary Orta Aziýadan Yragyň demirgazyk raýonlaryna göçüp barypdyrlar. Olar öňler Mawerannaharda ýasaýan ekenler.

Türkmenleriň gaýy taýpasy ilki Yrakda, soňra Kiçi Aziýada ornaşypdyr: olaryň bir bölegi Ankaranyň golaýyndaky Garadagyň eteginde ýurt tutunypdyr. Gelip çykyşy boýunça salyrlardan bolan garaman tiresiniň adamlary Eýrandan Günbatara göçüp gaýdypdyrlar. Olaryň aýry-aýry bölekleri demirgazyk Yrakda ornaşyp galypdyrlar.

Mongollaryň ýörişinden soñ Yraga türki-mongol taýpalaryndan bolan täze adamlaryň göçüp gelmegi bilen uýgunlaşmak prosesleri bolup geçýär. Yraga täze göçüp gelen urug toparlarynyň ençemesi türkmen medeniýetine uýgunlaşyp, türkmenler bilen garym-gatym bolup gidipdirler.

Yrak türkmenleriniň halk hökmünde kemala gelşiniň uly döwri XV asyryň ortalaryna düşýär. Dogrusy, türkmenleriň goňsy Ýakyn Gündogar ýurtlaryndan Yraga göçüp gelmesi soñ-soňlaram dowam edipdir. Ýöne XV asyryň ortalarynda Akgoýunlylar döwletiniň synmagy bilen 84 müň öýli baýyndyr (400 müňe golaý adam) Sefewidleriň zulmundan gaçyp, Kiçi Aziýanyň jümmüşine hem-de garyndaş türkmen taýpalarynyň ýasaýan ýerleri bolan Ýozgat sebitlerine çekilmäge mejbur bolupdyr. Şeýlelikde bu etrapda Baraklar adyny alan uly türkmen ili döräpdir.

Osmanly sultanlary türkmenleri mejbury türkleşdirjek bolupdyrlar, bu bolsa olaryň gozgalaň turuzmagyna getiripdir. Türk goşunlary türkmenleri-baraklary Ýozgatdan Juzab sährasyna, Ufradyr Akjadepäniň günortasyna gysyp çykarypdyrlar. Türk häkimiyétleriniň çarwa taýpalary oturymlylyga geçirmek hakyndaky kanunyna görä, Juzab türkmenleriniň aglabı bölegini Osmanly sultanlygynyň beýleki

raýonlaryna göçüripdirler. Şeýle-de bolsa, olaryň bir bölegi şol ýerde galypdyr hem-de häzirki Yragyň sostawyna giripdir. Häzirki wagtda türkmenler, esasan, Yragyň demirgazyk-gündogar hem-d merkezi welaýatlarynda (liwilerinde ýa-da muhafizlerinde) ýasaýarlar. Kerkuk, Mosul, Süleymaniye, Erbil, Hima, Bagdat liwilerinde türkmen obalary duş gelýär. Olar «türkmen guşagyna» çalymdaş zolakda ýerleşýär. Bu zolak demirgazykda Telafer okrugyndaky (kadi) Şybyk we Raşidýa obalaryndan başlap, Erbil, Hurmaty, Tuzhurmaty, Daduk liwileriniň üsti bilen uzalyp gidýär we Baýat, Kifri, Şähriban (al-Mukdadiýa), al-Mansuriýa, Däli Abbas, Kazaniýa obalaryny hem öz içine alýar. Ol zolak ýurduň günortasyndaky Mendeli kadisinde tamamlanýar.

Şol bir wagtyň özünde «türkmen guşagy» Yragyň arap we kürt ilatynyň arasyň ikä bölüp, ol iki halkyň ortasından geçýän etniki çäk bolup hyzmat edýär.

Yrak türkmenleriniň ýasaýan raýonlarynda ýer-ýurt atlarynyň arasynda asly türki atlar köpdür. Özi-de ol atlar bilen Türkmenistandaky ýer-ýurt atlarynyň aglabasy gabat gelýär: Hawa, Yrak we Türkmenistan türkmenleriniň etnonimleriniň arasynda umumylyklar örän köp (21:9).

• SIRIÝA TÜRKMENLERİ

Siriýa (Şam) türkmenleriniň etniki taryhy türkiýeli türkmenleriň etniki taryhy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Türkmenler Siriýa Türkiýeden barypdyrlar. Siriýa türkmenleri kiçeňräk etniki toparlar bolup, Latakýanyň günorta-gündogarynda, Hama we Homs welaýatlarynyň demirgazygynda ýasaýarlar. Bu ýere olary – 84 müň öýli türkmeni Osmanly soltanlary baryp XVII-XVIII asyrlarda zorluk bilen göçürip getiripdirler. Soňra olaryň 30 müň öylä golaýy Eýrana göçüp gidipdir.

Şu ýerde bir zady – 1989-njy ýylyň demografik görkezijisindäki «Siriýada 35 müň türkmen ýasaýar» diýen ýazgynyň 1986-njy ýylyň demografik görkezijisinden bolşy-bolşy ýaly göçürilendigini aýtmagymyz gerek. Soňa görä-de, bu maglumat

könedir. Häzirki wagtda Siriýada azyndan 60 müň türkmen (bul görkeziji hem köne, ýagny kitabyň çykan 1991-nji ýylyna degişli) ýasaýar.

Marat DURDYÝEW,
Şöhrat KADYROW.

• **Goşmaça peýdalananmak üçin:**

1. M.Durdyýew, Ş.Kadyrow «Dünýädäki türkmenler» (taryhy-demografik syn), Aşgabat, «Harp» neşirýaty, 1991 ý;
2. W.A.Gordlewskiý «Государство Сельджукидов Малой Азии» / Избр. сов. т 1, Москва 1960;
- 3.D.Ý.Ýeremeýew «Происхождение юрюков и туркмен Турции и основные этапы их истории» / В кн.: Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии. Т. 83. М-Л. 1963;
4. P.Karpini «История монголов». Спб. 1911.;
5. A.M.Reşetow «Салары». / Народы мира. Историко-этнографический справочник. М., Советская энциклопедия. 1988; Taryhy makalalar